

ΤΙΜΗ 5€

ΤΕΥΧΟΣ 6 • ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2011

the books' journal

ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ • ΓΡΑΜΜΑΤΑ • ΤΕΧΝΕΣ • ΙΔΕΕΣ • ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Η ζωή και ο θρύλος του Κηθ Ρίτσαρντς
ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΡΓΥΡΙΟΥ

Αβισαί Μαργκαλίτ:
Το Ισραήλ και ο αραβικός κόσμος
Συνέντευξη στην ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

Αφιέρωμα: το Μνημόνιο και εμείς
ΟΡΕΣΤΗΣ ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΡΑΣ
ΒΑΣΩ ΚΙΝΤΗ, ΜΑΝΟΣ ΜΑΤΣΑΓΓΑΝΗΣ
ΕΛΙΖΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ
ΔΑΜΙΑΝΟΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΓΙΑΝΝΗΣ Ζ. ΔΡΟΣΟΣ, ΑΝΤΩΝΗΣ ΔΙΑΚΟΣ

1821 και Μακρυγιάννης
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ
ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, ΜΑΡΙΑ ΡΕΠΟΥΣΗ
ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ
ΗΛΙΑΣ ΚΑΝΕΛΛΗΣ

Τόνι Μπλερ: British Cool
ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Κρίστοφερ Χίτσενς

Ο άνθρωπος που έβλεπε τις επαναστάσεις να περνούν
ΜΙΧΑΛΗΣ ΜΗΤΣΟΣ

Βλάσης Κανιάρης
Χουάν Ρούλφο
Στήβεν Χόκινγκ
Μπερνάρντο Καρβάλιο
Νίκος Αλεξίου

Ένας νέος, παλιός Μακρυγιάννης

Από τον ΔΗΜΗΤΡΗ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟ

Στρατηγού Μακρυγιάννη, Απομνημονεύματα, μεταγραφή-σημειώσεις: Γιάννης Βλαχογιάννης, πρόλογος: Σπύρος Ασδραχάς, επιμέλεια έκδοσης: Αλέξης Πολίτης, Εστία, Αθήνα 2011, 3 τόμοι, 1.032 σελ.

Η κλασική σειρά Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη υπό του διεύθυνση του Άλκη Αγγέλου, αρχικά στις εκδόσεις Ερμής και αργότερα στην Εστία με το χαρακτηριστικό της σχήμα (12x16,5 εκ.), τα μικρά τυπογραφικά στοιχεία και το πυκνό διάστιχο, που την καθιστούν κάπως δύσκολη στους πρεσβύωπες, αγαπητή όμως και αναγνωρίσιμη, έχει διαγράψει από το 1970 μια γόνιμη πορεία 40 χρόνων στα νεοελληνικά γράμματα. Στο διάστημα αυτό συνεργάστηκαν ως επιμελητές ή συγγραφείς πολλοί από τους σπουδαιότερους νεοελληνιστές και παρέδωσαν στο λόγιο κοινό εξαιρετικές εκδόσεις ή σχολιασμένες επανεκδόσεις θεμελιωδών κειμένων της νεοελληνικής γραμματείας. Ο Αλέξης Πολίτης, παλαιός γνώριμος της σειράς, εγκαινίασε την ανάληψη της διεύθυνσής της με την επανέκδοση ενός κειμένου, σταθμού στα νεοελληνικά γράμματα, των Απομνημονευμάτων του Μακρυγιάννη.

Η διήγηση του Μακρυγιάννη βρήκε λοιπόν φιλόξενη στέγη στον φυσικό του χώρο, σε μία προσεγμένη, εύχρηστη, τρίτομη έκδοση. Οι δύο τόμοι περιέχουν το απομνημόνευμα και το παράρτημα εγγράφων που συνόδευε την πρώτη έκδοση. Στον τρίτο τόμο οι επιμελητές της έκδοσης Αλέξης Πολίτης και Γεωργία Παπαγεωργίου έχουν εντάξει συμπληρωματικά κείμενα, απαραίτητα για τη γνώση του προσώπου και του έργου: τη βιογραφία του Μακρυγιάννη από τον Ιωάννη Βλαχογιάννη, τα εισαγωγικά κείμενα του ίδιου, το νεανικό, αλλά εξαιρετικά ώριμο, κείμενο του Σπ. Ι. Ασδραχά που προτασσόταν στην επανέκδοση του 1957, τις πρώτες κριτικές αντιδράσεις που προξένησε η έκδοση των απομνημονευμάτων μέχρι το 1930, μια επιλογή βιβλιογραφίας, γλωσσάρι και ευρετήριο τόπων και ονομάτων που απουσίαζε από τις πολυάριθμες πρόχειρες ανατυπώσεις που συχνά-πυκνά, ιδίως τα τελευταία χρόνια, εμφανίζονταν στη βιβλιογορά. Καθώς, όπως είναι γνωστό, το χειρόγραφο του Μακρυγιάννη λανθάνει και ο ίδιος δεν τηρούσε καμία ορθογραφία, οι επιμελητές ακολούθησαν την πρώτη έκδοση,

επιλέγοντας ωστόσο –ορθά κατά τη γνώμη μου– να προσαρμόσουν την ορθογραφία και τον τονισμό στις σημερινές οπτικές συνήθειες των αναγνωστών. Μόνη ένσταση, η τιμή πώλησης: τα 72,70 ευρώ παραμένουν πολλά χρήματα...

Η ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑ ΕΝΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Ένας νέος Μακρυγιάννης, λοιπόν, που έρχεται από τα παλιά, είναι μαζί μας.¹ Ένας άνθρωπος των όπλων και της πολιτικής που κατέστη ιδρυτική μορφή του νέου ελληνισμού, όχι τόσο μέσω των πράξεών του όσο μέσω των γραπτών του. Ένα κείμενο που είχε μια μακρά ιδιότυπη διαδρομή: άρχισε να γράφεται στις 26 Φεβρουαρίου 1826 στο Άργος, συνεχίστηκε με διακοπές στο Ναύπλιο και στην Αθήνα, φυγαδεύτηκε στην Τήνο το 1840, απ' όπου το επανέφερε ο συγγραφέας στην Αθήνα το 1844 για να συνεχίσει να το συμπληρώνει έως τον Απρίλιο του 1850. Κατόπιν το εναπέθεσε σε έναν τενεκέ στο υπόγειο του σπιτιού του, όπου το ανακάλυψε, κατόπιν συνεχών παροτρύνσεων του Βλαχογιάννη, ο γιος του Μακρυγιάννη, Κίτσος, τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα.

Ο Βλαχογιάννης ξεκίνησε το τιτάνιο έργο της μεταγραφής –απο-

κρυπτογράφησης μάλλον σε αυτή την περίπτωση– του κειμένου, το οποίο και παρέδωσε σε κοινή χρήση πρώτα μέσω της εφημερίδας *Ακρόπολις*, στις 27 Ιουνίου 1904, και κατόπιν στη μνημειώδη δίτομη έκδοση του 1907. Ο ακάματος αυτός μελετητής και εκδότης των ιστορικών πηγών του 1821 πίστεψε ότι στο πρόσωπο του Μακρυγιάννη βρήκε επιτέλους κάποιον που γράφει με πάθος «παλληκαρίσια, ρουμελιώτικα», χωρίς να μασάει τα λόγια του (τ. 3, σ. 106), κάποιον ο οποίος θα αναδείκνυε τα παλικάρια της Ρούμελης που δόξασαν τον Αγώνα: ένα ισχυρό αντίβαρο δηλαδή στην πληθώρα απομνημονευμάτων για την επανάσταση που γράφτηκαν από Πελοποννήσιους. Η έκδοση λοιπόν, πέραν των άλλων, εγγράφεται και στη ζώσα τότε ακόμη διαμάχη Πελοποννήσιων-Ρουμελιωτών. Λίγα χρόνια μετά, με την ενσωμάτωση των νέων εδαφών που έφερε η λήξη των Βαλκανικών πολέμων, η αντιπαλότητα αυτή καταλάγιασε, καθώς είχε καταστεί πλέον άνευ νοήματος, για να πάρει τη θέση της μία νέα ανάμεσα στους κατοίκους της Παλαιάς Ελλάδας και των Νέων Χωρών ή, αμέσως κατόπιν, ανάμεσα στους ντόπιους και τους πρόσφυγες της μικρασιατικής καταστροφής.

Το κείμενο επομένως του Μακρυγιάννη διαγράφει μια συναρπαστική πορεία σχεδόν ενός αιώνα, από τη σύνταξη των πρώτων χειρόγραφων σελίδων μέχρι την έκδοσή του. Η έκδοση αποτελεί την εκκίνηση μιας νέας μακράς διαδρομής, ιδιαίτερα μάλιστα καθώς οι τύχες του κειμένου διαμόρφωσαν μετά θάνατον και την τύχη του συγγραφέα του. Ο Μακρυγιάννης του Αγώνα, ένας άνθρωπος των όπλων, μισθωτός των επαναστατικών κυβερνήσεων, με δευτερεύοντα στρατιωτικό ρόλο και με ιδιότυπη πολιτική δράση στο νέο κράτος, μεταμορφώνεται, χάρη στα γραπτά του, σε συστατική μορφή του νέου ελληνισμού.

ΑΠΟ ΤΥΠΙΚΟΣ ΑΓΩΝΙΣΤΗΣ, «ΛΑΪΚΗ ΨΥΧΗ»

Στην πολυκύμαντη δημόσια ζωή του Μακρυγιάννη ξεχωρίζουν κάποια σημεία σταθμοί: οι εμφύλιες συγκρούσεις της περιόδου 1824-25, ο αγώνας εναντίον του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο και κατά των Τούρκων στην Αθήνα, οι αντιπαραθέσεις μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια, η επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843, η δίκη του το 1852 και η φυλάκισή του για αντιβασιλική συνωμοσία, η θριαμβευτική επάνοδος του μετά

την έξωση του Όθωνα το 1862. Εντούτοις, είναι αναιμική η παρουσία του Μακρυγιάννη στα κείμενα των πρώτων αφηγητών της Επανάστασης. Ξεκινά από τις εμφύλιες διαμάχες και συχνά περιορίζεται σε λίγες αναφορές, ακόμη και σε συγγραφείς που εκδίδουν το έργο τους στο β' μισό του 19ου αιώνα, όταν πλέον ο Μακρυγιάννης φέρει και την αίγλη του 1843. Σημειώνουμε μερικά ενδεικτικά παραδείγματα: Ο Κολοκοτρώνης αναφέρει μία μόνο φορά τον Μακρυγιάννη, και αυτή μετά το πέρας της Επανάστασης, μαζί με ποικίλους όσους οπλαρχηγούς στις εσωτερικές συγκρούσεις που ακολούθησαν τη δολοφονία του Καποδίστρια.² Ο Σπ. Τρικούπης μνημονεύει τον Μακρυγιάννη πρώτη φορά τον Μάιο του 1824 στις εμφύλιες συγκρούσεις των κυβερνητικών με τους στρατιωτικούς και ακολούθως στη μάχη των Μύλων με τον Ιμπραήμ τον Μάιο του 1825 και με τον Κιουταχί στην Αθήνα το 1826-1827.³ Ο Μιχαήλ Οικονόμου μιλάει γι' αυτόν πρώτη φορά στα γεγονότα του Εμφυλίου το 1824, όταν γράφει ότι «ο Μακρυγιάννης, ο Χορμόβας και ο Σκίπης» εγκατέλειψαν τον Γενναίο και πέρασαν στο κυβερνητικό στρατόπεδο, για να τον ξαναμνημονεύσει παρακάτω σποραδικά με αφορμή γεγονότα του 1825.⁴ Ο Ν. Κασομούλης πρωτογράφει γι' αυτόν στην πολιορκία του Νεοκάστρου από τον Ιμπραήμ, την 1η Απριλίου 1825, και επανέρχεται και σε άλλα σημεία στη συμμετοχή του στον αγώνα κατά του αιγύπτιου πασά στην Πελοπόννησο και κυρίως κατά του Κιουταχί στην Αθήνα.⁵

Ενώ λοιπόν κατά τον 19ο αιώνα ο Μακρυγιάννης περιοριζόταν στη δεύτερη γραμμή αγωνιστών, μετά τη δημοσίευση των Απομνημονευμάτων του, από τον Μεσοπόλεμο και εξής, σταδιακά βρίσκει να πρωταγωνιστεί στο πάνθεον των ηρώων της Επανάστασης. Η ανάδειξη της λαϊκής ψυχής και της αυθεντικής ανεπεξέργαστης λαϊκότητας υπήρξε βασικό ζητούμενο του προβληματισμού και της σκέψης των διανοουμένων του Μεσοπολέμου. Παρότι οι διανοούμενοι αυτοί στην πλειονότητα δεν ανήκαν στο χώρο της Αριστεράς, συναντήθηκαν –μέσω της λατρείας των χαρισμάτων του απλού λαού– με τις ιδέες της, τις τροφοδότησαν και τροφοδοτήθηκαν από αυτές. Και εδώ ο Μακρυγιάννης υπήρξε ιδανική περίπτωση, διότι στο πρό-

Ο Μακρυγιάννης (1794-1864) σε λιθογραφία του Καρλ Κρατζάισεν.

σωπό του και στη γραφίδα του θεωρήθηκε ότι αναγνωρίστηκε η αυθεντική, ατόφια λαϊκή έκφραση. Στην περίπτωση του μάλιστα η γλώσσα υπήρξε το βασικό όχημα αναγνώρισης, καθώς οι δημοτικιστές βρήκαν στο κείμενό του ένα σημείο αναφοράς και στο ύφος του ένα απaráμιλλο δείγμα αγνής και ανεπεξέργαστης γραφής. Ο αδρός λόγος, η άμεση, δωρική γραφή, ακόμη και η διάχυτη εμπάθεια και η επαναλαμβανόμενη αυτοαναφορικότητα του συγγραφέα θεωρήθηκαν συστατικά της αυθεντικότητας του κειμένου και έκφραση ανεπιτήδεντου λόγου ενός γνήσιου Έλληνα, λαϊκού αγωνιστή, το ιδανικό αφήγημα της επανάστασης. Ο λόγος εδώ αναπλάθει τον άνθρωπο.

Ο Μακρυγιάννης άλλωστε –τόσο ο ίδιος όσο και εκείνος που πλάστηκε από την υποδοχή των Απομνημονευμάτων– συγκέντρωνε ιδιότητες που θα επέτρεπαν να καταστεί πρότυπο:

α) Πήρε μέρος στην Επανά-

σταση ως άνθρωπος των όπλων. Ανήκε δηλαδή στην ομάδα εκείνη αγωνιστών που εκ των υστέρων αναγορεύτηκε ως η πλέον ανδιοτελής και αγνή, σε σύγκριση αφ' ενός με τους πρόκριτους, τους κοτζαμπάσηδες, που ως «εκμεταλλευτές των φτωχών αγροτών και συνεργάτες των Τούρκων», απαξιώθηκαν από την τρέχουσα «προοδευτική» ανάγνωση της ιστορίας, και αφ' ετέρου σε σύγκριση με τους πολιτικούς-διανοούμενους που τους αποδόθηκε συλλήβδην η ιδιότητα του ραδιούργου Φαναριώτη ή και του πράκτορα των ξένων. Στο πλαίσιο αυτό, οι οπλαρχηγοί αποθεώθηκαν και από την εθνική παραδοσιακή ιστοριογραφία αλλά και από την αριστερόστροφη πραγμάτευση της ιστορίας που είδαν στο πρόσωπό τους την έκφραση του αγωνιζόμενου έθνους ή του ένοπλου λαού.

β) Δεν κρατούσε από τζάκι, από μεγάλη οικογένεια. Είναι η προσωποποίηση του φτωχού, αυτοδημι-

ούργητου νέου, που μπαίνει στην επανάσταση, σιτίζεται με λουφέ από το κρατικό ταμείο και ανεβαίνει τη σκάλα των δημόσιων αξιωμάτων, φτάνει να γίνει στρατηγός. Αν ο Θ. Κολοκοτρώνης, ο Κ. Δεληγιάννης, ο Π. Παπατσώνης και άλλοι που ιστορούν τον Αγώνα νιώθουν την ανάγκη να αναδείξουν την οικογενειακή τους γενεαλογία –οικονομικής ισχύος οι πρόκριτοι, αντίστασης οι κλέφτες–, ο Μακρυγιάννης δηλώνει από τις πρώτες λέξεις του γραπτού του:

Η πατρίς της γεννήσεώς μου είναι από το Λιδορίκι, χωριό του Λιδορικού ονομαζόμενον Αβορίτη· τρεις ώρες είναι από το Λιδορίκι μακριά το άλλο το χωριό, πέντε καλύβια. Οι γοναίγοι μου πολύ φτωχοί (τ. 1, σ. 25).

γ) Συγκρούεται με την εξουσία που εγκαθιδρύθηκε στο νεαρό ελληνικό κράτος. Τα νεότερα χρόνια έχει

«Πώς να τον πεις εγωιστή;»

Μια συζήτηση του Αλέξη Πολίτη και του Γιάννη Παπαθεοδώρου

Στόχος της τωρινής επανέκδοσης των Απομνημονευμάτων του στρατηγού Μακρυγιάννη είναι να δοθεί το κλασικό αυτό κείμενο στο κοινό σε μια μορφή χρηστική και έγκυρη, πλαισιωμένη με τα απαραίτητα σχόλια για την κατά το δυνατόν καλύτερη κατανόησή του. Έτσι αρχίζει το εκδοτικό σημείωμα της καινούργιας, αναστοιχειοθετημένης στο μονοτονικό, αναθεωρημένης και επαυξημένης με συνοδευτικά κείμενα και σχόλια έκδοσης ενός από τα πιο πολυσυζητημένα κείμενα του νέου ελληνισμού. Για το κείμενο αυτό, τις ιδεολογικές χρήσεις του και για τον συγγραφέα συνομιλούν ο καθηγητής Γιάννης Παπαθεοδώρου με τον καθηγητή Αλέξη Πολίτη, επιμελητή της νέας έκδοσης.

Γιάννης Παπαθεοδώρου: Να ξεκινήσουμε με μερικά εκδοτικά δεδομένα. Στην εισαγωγή σας αναφέρετε ότι στόχος σας ήταν να δοθεί στο κοινό μια έκδοση σε «χρηστική και έγκυρη» μορφή, «πλαισιωμένη με τα απαραίτητα σχόλια». Δεδομένου ότι υπάρχουν συνεχείς επανεκδόσεις του Μακρυγιάννη, σε τι διαφοροποιείται αυτή η έκδοση, ιδίως σε σχέση με την αρχική έκδοση του Βλαχογιάννη (1907) αλλά και τις μεταγενέστερες του Λίνου Πολίτη (1947) και του Σπύρου Ασδραχά (1957);

Αλέξης Πολίτης: Η καινούρια αυτή έκδοση διαφέρει πρώτα-πρώτα επειδή επιλέξαμε το κείμενο του Μακρυγιάννη να τυπωθεί με τη σημερινή ορθογραφία: μονοτονικά δηλαδή, και σύμφωνα με τις τωρινές μας ορθογραφικές συνήθειες. (Εννοείται ότι και ο Βλαχογιάννης και ο Λίνος Πολίτης τις ορθογραφικές συνήθειες της εποχής τους κράτησαν.) Η Γεωργία Παπαγεωργίου φρόντισε αυτή την πλευρά νομίζω πως δεν άφησε ούτε ένα από τα αγκάθια που διαρκώς ξεφύτρωναν. Έπειτα το γλωσσάρι πλουτίστηκε πολύ (ο αναγνώστης των χρόνων του Βλαχογιάννη ήταν πιο κοντά στο ιδίωμα του Μακρυγιάννη, μην το ξεχνάμε), το ευρετήριο ονομάτων είναι κατά πολύ πληρέστερο (χάρη και στη βοήθεια του

Παναγιώτη Στάθη ταυτίσαμε αρκετά πρόσωπα), υπάρχει ένα συνοπτικό χρονολόγιο σε κάθε τόμο που διευκολύνει, κεφαλίδες περιλήψεις στην κορφή κάθε σελίδας (κι εδώ χάρη στην ευρηματικότητα της Γεωργίας Παπαγεωργίου). Βέβαια έχει προστεθεί η εξαιρετική εισαγωγή του Ασδραχά, μαζί και κάποια συνοδευτικά κείμενα σχετικά με τις πρώτες τύχες των Απομνημονευμάτων, καθώς και μια διαφωτιστική βιβλιογραφία έως τις μέρες μας. Στο κείμενο έγιναν επεμβάσεις σε ελάχιστα σημεία («διορθώσεις» φιλολογικού τύπου): αν ποτέ βρεθεί το χειρόγραφο, βέβαια, θα χρειαστεί καινούρια επεξεργασία. Αλλά θα βρεθεί; Λίαν αμφίβολο.

Γιάννης Παπαθεοδώρου: Πράγματι, ο αναγνώστης έχει τη δυνατότητα, για πρώτη φορά, να διαβάσει ένα κείμενο συνοδευμένο με πραγματολογικά σχόλια, βιβλιογραφικές παραπομπές, πηγές και έγγραφα που φωτίζουν τα απομνημονεύματα αλλά και την εποχή του συγγραφέα. Τι σηματοδοτεί η ένταξη του κειμένου στο ευρύτερο «μακρυγιαννικό αρχείο»;

Αλέξης Πολίτης: Όχι πρώτη φορά! Τα πραγματολογικά σχόλια και τα άλλα σχετικά υπήρχαν τόσο στην έκδοση του 1907, του Βλαχογιάννη δηλαδή (και μάλιστα, εκεί τα προσωπικά του έγγραφα ήταν πολυαριθμότερα), όσο και στην έκδοση του Λίνου Πολίτη το 1947. Η έκδοση του Ασδραχά τα είχε περιορίσει, για να γίνει μονότομη: εμείς θεωρήσαμε ότι το κοινό στο οποίο απευθυνόμαστε θα χρειαζόταν κάποιον πλουσιότερο σχολιασμό (ήδη όταν ήμασταν εμείς φοιτητές, έπρεπε να τρέχεις στα παλαιοπωλεία για να βρεις την έκδοση του 1947, και την πρώτη, του Βλαχογιάννη, κι αν την εύρισκες –πολύ απίθανο, σαράντα χρόνια ψάχνω καταλόγους και παλαιοπωλεία, ποτέ δεν έπεσα σε αντίτυπο– θα ήταν πανάκριβη. Τώρα, η ένταξη των Απομνημονευμάτων στο «μακρυγιαννικό αρχείο»: δύσκολο ερώτημα. Να επισημάνω κάτι που συνήθως μας διαφεύγει, ότι ο Μακρυγιάννης σκόπευε να δώσει το κείμενό του σε κάποιον, προφανώς μορφωμένο, για να του

το διορθώσει προτού εκδοθεί (βλ. τ. Γ', σσ. 130-131). Ξεκινώντας από την αφετηρία αυτή, μπορούμε να φανταστούμε πως ο Στρατηγός ήταν κάπως πιο ενταγμένος στο κλίμα της εποχής του απ' ό,τι το ίδιο το κείμενο μας κάνει να υποθέτουμε. Γιατί δεν έγινε αυτή η «διορθωτική» κίνηση, γιατί δεν εκδόθηκε το κείμενο στην ώρα του; Φοβήθηκε ο Μακρυγιάννης τις πιθανές διώξεις; έλειψαν οι συνδρομητές, δηλαδή η οικονομική δυνατότητα, ήρθε η καταδίκη του 1850; Υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε, αλλά δεν έχουμε κανένα τεκμήριο. Πιστεύω πάντως πως ακόμα κι αν άρχισε να γράφει για να πει τα όσα ήθελε, κάποια στιγμή ένιωσε πως είναι «συγγραφέας», και η προοπτική ενός «βιβλίου» ήταν στα σχέδιά του. Αυτά προκύπτουν απ' το συνολικό «μακρυγιαννικό αρχείο». Αλλά και κάτι ακόμα: ενόσω έγραφε απομνημονεύματα συνέχιζε να δρα, να ενεργεί, νόμιμα και παράνομα, φανερά και κρυφά. Η συγγραφή δεν ήταν ο μοναδικός στόχος του – το δεύτερο δεδομένο που προκύπτει από το συνολικό αρχείο.

Γιάννης Παπαθεοδώρου: Μήπως, επομένως, το εκδοτικό σχέδιο επιχειρεί, άμεσα ή έμμεσα, να ανατρέψει το στερεότυπο για τη δήθεν «άδολη» γραφή του «αγγράμματος» Μακρυγιάννη;

Αλέξης Πολίτης: «Άδολη» σκέψη υπάρχει; Πώς μπορεί να υπάρξει, λοιπόν, μια άδολη γραφή; Όχι, το εκδοτικό σχέδιό μας δεν θέτει άμεσα αυτό το ερώτημα, ούτε εγώ ούτε η Γεωργία Παπαγεωργίου ήμασταν σε θέση να γράψουμε μια καινούρια εισαγωγή – θα βάραινε άλλωστε πολύ το βιβλίο. Ο στόχος ήταν, πρώτιστα, η χρηστική έκδοση: από εκεί και πέρα οι ερμηνευτικές παρεμβάσεις είναι κάτι άλλο. Και καλό είναι ν' αρχίσουμε να σκεφτόμαστε και τις ενδιάμεσες καταστάσεις: «αγγράμματος» δεν ήταν ο Μακρυγιάννης (τον βρίσκουμε συνδρομητή στη μετάφραση της Κορίνθας της Μαντάμ ντε Σταλ το 1836!) ούτε «εγγράμματος», βέβαια – ανάμεσά τους υπάρχει και το «ολιγογράμματος». (Το βιβλίο του Walter J. Ong, Προφορικότητα και εγγράμμα-

κυριαρχήσει ένας Μακρυγιάννης σύμβολο του αντιμοναρχικού αγώνα. Εντούτοις ο ίδιος –που άλλωστε έδωσε το όνομα Όθων σε έναν από τους γιους του, ο οποίος μάλιστα πρωτοστάτησε στην έξωση του ομώνυμού του βασιλιά– είναι περισσότερο εκφραστής της

αδικίας που βιώνει το τμήμα εκείνο των αγωνιστών, ότι δηλαδή η προσφορά του στον Αγώνα δεν έτυχε στο ελληνικό βασίλειο της αναγνώρισης που της άξιζε. Ξεσπάσματα όπως το ακόλουθο επανέρχονται συνέχεια στο κείμενό του:

και οι αγωνιστάι και χήρες των σκοτωμένων κι αρφανά παιδιά τους, κι εκείνοι οπού θυσίασαν το δικόν τους στα δεινά της πατρίδος ας γκεζερούν εις τους δρόμους ξυπόλυτοι και ταλαιπωρημένοι κι ας λένε «ψωμάκι». Οι ακαθαρσίες της

Κωνσταντινούπολης και της Ευρώπης καρότσες, μπάλους πολυτέλειες, λούσια και πλήθος. Αυτείνοι αφεντάδες μας κι εμείς είλωτές τους. Πήραν τα καλύτερα υποστατικά, τις καλύτερες θέσες τους σπιτότοπους, στα υπουργεία βαρι-

τοσύνη, μετάφραση Κώστας Χατζηκυριάκου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, υπάρχει από το 1997 στα ελληνικά.)

Γιάννης Παπαθεοδώρου: Στον τρίτο τόμο, μπορεί κανείς να παρακολουθήσει τις πρώτες αντιδράσεις της λογιούνης απέναντι στην έκδοση του 1907 αλλά και τις βασικές μελέτες που προσεγγίζουν τον Μακρυγιάννη όχι «ως παράδειγμα μιας ασυνείδητης τέχνης φυσικής» (Παλαμάς) αλλά κυρίως ως αυτοβιογραφούμενο ιστορικό υποκείμενο της εποχής του εικοσιένα. Αναφέρομαι στη μελέτη του Γιάννη Βλαχογιάννη και στη μελέτη του Σπύρου Ασδραχά. Ανάμεσά τους, ωστόσο, έχει μεσολαμβάνει η μελέτη του Σεφέρη (1943), στην οποία υποστηρίζεται ότι ο Μακρυγιάννης «είναι ο πιο σημαντικός πεζογράφος της νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας». Σύμφωνα με τη δική σας οπτική γωνία, ο Μακρυγιάννης είναι περισσότερο μια ιστορική πηγή ή ένα λογοτεχνικό πρότυπο ;

Αλέξης Πολίτης: Να ξεκαθαρίσουμε μερικά πράγματα: ο Μακρυγιάννης, ναι, ιστορικές πληροφορίες θέλησε να καταγράψει και τίποτ' άλλο – σίγουρα (άλλωστε «το ιστορικό» ονομάζει τ' απομνημονεύματα στο άλλο του γραπτό). Αλλά καθώς ένιωθε βασανισμένος, αδικημένος, καθώς ήταν υπέρμετρα εγωιστής (κι αυτό, σίγουρα), η οπτική του διαμεσολαβήθηκε από ένα γνήσιο πάθος – γνήσιο, όχι και δικαιολογημένο ωστόσο πάντα. Σ' αυτή την κατάσταση προστέθηκε και το τεκμήριο της ζωντανής γλώσσας, και τα πράγματα περιπλέχθηκαν – η προφορική εκδοχή τού γραπτού λόγου του, πέρα από τις περγαμινές του «πρώιμου δημοτικιστή», κάνει τα όσα διαβάζουμε πιο πιστευτά. Για σκεφθείτε, έχουμε μπροστά μας έναν γέροντα που μας λέει: «άσε τι λένε τα βιβλία, άκου εμένα που τα έζησα» – είτε λοιπόν για την Κατοχή μας μιλά είτε για τα Δεκεμβριανά είτε (αυτό ισχύει για τους νεότερους μου) για το Πολυτεχνείο, δεν τείνουμε να τον πιστέψουμε; Ποιος δεν προτιμά τον ζωντανό μάρτυρα από την ιστορία; Αλλά να μη μας διαφεύγει ότι ετούτη η άμεση επαφή μπορεί να μας παραπλανήσει· η ζωντανία της επικοινωνίας μειώνει τις δυνατότητες μιας κριτικής πρόσληψης – κάτι τέτοιο συνέβη, πιστεύω, και με την ανάγνωση του Μακρυγιάννη.

Γιάννης Παπαθεοδώρου: Θα ήθελα να θυμηθούμε μια παρατήρηση από τη μελέτη του Σπύρου Ασδραχά. «Ετούτος ο μέτριος άνθρωπος», γράφει ο Ασδραχάς για τον Μακρυγιάννη, «θα εκφραστεί με το σύνολο των βιωμάτων του νεοελληνικού λαϊκού πολιτισμού κι η έκφρασή του δεν θα 'ναι ασυνείδητης διαδικασίας αποτέλεσμα, όπως νομίστηκε, γιατί στην κάθε στιγμή θα εκφέρει τον προσωπικό του στοχασμό, θα φανερωθεί ως άτομο. Η γλώσσα του δεν θα 'ναι "ακατάστατη κι ακαταστάλαχτη", αλλ' απλούστατα η γλώσσα της συγκεκριμένης ιστορικής στιγμής». Θεωρείτε ότι με τις σημερινές μας γλωσσικές πρακτικές και ευαισθησίες, μπορούμε να προσεγγίσουμε πιο εύκολα τα *Απομνημονεύματα*, συγκριτικά με άλλες εποχές ;

Αλέξης Πολίτης: Ε, ναι, η παρέμβασή σου πρόλαβε ακριβώς τη σκέψη μου. Αν αυτός ο αυτόπτης που μας μιλά είναι και άνθρωπος του λαού, νομίζουμε πως ακούμε την κοινή συνείδηση, έναν εκπρόσωπο, όχι απλώς ένα πρόσωπο. Οπωσδήποτε αυτό συμβαίνει σε κάποιο βαθμό, αλλά, προσοχή, η οπτική του «κοινού λαού» δεν βρίσκεται στην «αλήθεια» που εκφέρεται, παρά στον τρόπο που βιώνεται η αλήθεια, δηλαδή τα γεγονότα, από τους απλούς ανθρώπους: υποκειμενικά. Οι δικές μας ευαισθησίες – κληρονομιά του Διαφωτισμού – απαιτούν η κριτική να ενσωματώνεται στην αφήγηση· αν κάποιος από εμάς δεν το κάνει, τον θεωρούμε εγωιστή και όχι «γνήσιο». Όσο για τις σημερινές γλωσσικές μας ευαισθησίες, συνειδητοποιώ τώρα πόσες λέξεις αναγκάστηκα να τις γράψω μέσα σε «εισαγωγικά», που θα πει πως τους αποδίδω μια ειδική, διαφοροποιημένη ή μερικευμένη σημασία.

Αν ποτέ κατορθώσω να γράψω τις προσωπικές μου σκέψεις για τ' *Απομνημονεύματα* του Στρατηγού, ίσως να ξεκινήσω με μια παράλληλη ανάγνωση των *Αναμνήσεων εγωτισμού*, της αυτοβιογραφίας του Σταντάλ – ήταν και συνομήλικοι, περίπου. Ο Μακρυγιάννης δεν έχει ούτε την έννοια «εγωισμός» στη φαρέτρα του: όταν θέλει να καταγγείλει – τους άλλους πάντα – χρησιμοποιεί αρνητικά επίθετα, άτιμος, ιδιοτελής, κ.λπ. – μια μόνο φορά ονοματίζει τους αντιπάλους του «εγωιστές» (Β' 240), και ο Βλαχογιάννης αναρωτιέται: «γραπτέον εγώϊσται»;

Η ρητή παραδοχή του Σταντάλ προκαλεί μια απόσταση – ο αναγνώστης ειδοποιείται –, τα όσα αναφέρει και ο τόνος της αφήγησης επιτείνουν την απόσταση και την εμπλουτίζουν με κριτική: ο συγγραφέας αναρωτιέται, αμφιβάλλει: «τα σκέφτομαι σωστά ή μήπως με παρασέρνει ο εγωισμός;». Αυτός ο τρόπος ν' αντιμετωπίζουμε τον εαυτό μας θα σήμαινε μια συνειδητοποίηση που ούτε ο ίδιος ο Μακρυγιάννης ούτε ο κόσμος του μπορούσε να την προσεγγίσει. Εδώ ο εγωτισμός, ακριβώς επειδή είναι και αθώς, αναδύεται πολύ εντονότερα, όμως ο αναγνώστης τον εισπράττει σε μικρές δόσεις – δύσκολα θα απομονώσουμε μια φράση που να μην τον εμπεριέχει – κι έτσι το κείμενο μας παρασέρνει· τελικά όλοι μας ταυτίζομαστε αμέσως μαζί του. Να το μυστικό της πάνδημης αποδοχής του Μακρυγιάννη. Ο ίδιος ποτέ δεν συνειδητοποιεί ότι μιλάει για τα συναισθήματά του, τα ρίχνει κατευθείαν στο χαρτί άμεσα, αδιαμεσολάβητα, αυτόματα, ως αυτονόητες αλήθειες, λες κι ονειρεύεται ή μιλάει στο ντιβάνι του ψυχαναλυτή (αναρωτιέμαι, στον παπά τα είπε ποτέ;): «Ο Αρμανσπέρης διά μένα άφησε κακές σύστασες εις τον Βασιλέα και τους οπαδούς του, οπού άφησε εδώ και εις το Παλάτι, πάντοτες να με κατατρέχουν. Και την παραγγελίαν του την ξακολουθούν όλοι. Άνοιξαν οι πληγές του σώματός μου· και είχα εννιά γιατρούς πέντε μήνους, και μ' αποφάσισαν εις τον θάνατο. Γύρεψα απ' ό,τι μου χρωστάει η Κυβέρνησις να μου δώσουν να ξεκολληθώ· δεν στάθη τρόπος. Μόνον μίαν χάρη μόκαμαν· μάθαν ότι πέθανα και κάμαν τη μουσική έτοιμη να με χώσουνε με παράταξιν» (Β' 110). Μόλις δηλαδή ανέφερε την κακία του Άρμανσπεργκ θυμήθηκε πως άνοιξαν οι πληγές του, πως του χρωστάνε, πως ετοιμάζονται να τον θάψουν – αφηγηματικές στρατηγικές, ή απλώς το υποσυνείδητο που ξεχειλάει άβιαστα όπως στα όνειρα; Και παραφράζοντας τον Μανόλη Αναγνωστάκη, «πώς να τον πεις εγωιστή, με τόσες πληγές στο κεφάλι, στο κορμί, με τόσους αγώνες;»

Γιάννης Παπαθεοδώρου: Ευχαριστώ πολύ! Να ευχηθούμε να είναι «καλοτάξιδο» το βιβλίο και γρήγορα να έχουμε και νέες καλές εκδόσεις στην ιστορική σειρά της Νέας Ελληνικής Βιβλιοθήκης. ■

ούς μιστούς· δανείζουν τα χρήματά τους δυο και τρία τα εκατό τον μήνα, παίρνουν υποθήκες – σ' ένα χρόνο και λιγότερον κάνει δέκα το παίρνει ένα· γίνηκαν όλοι 'διοχτήτες. Κριταί αντεινοί, αφεντάδες αυτεινοί· όπου να πάνε οι

Έλληνες όλο ξυλιές τρώνε (τ. 2, σ. 111).

ΟΙ ΚΑΚΟΙ ΞΕΝΟΙ ΚΙ Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΚΑΗΜΟΣ

Οι απόψεις και οι ιδεολογικοί άξονες του Μακρυγιάννη διαμορφώνο-

νται μέσα στην Επανάσταση, προσαρμόζονται σε όσα συνέβησαν τα χρόνια που ακολουθούν, διατηρούν όμως κάποια σταθερά χαρακτηριστικά, όπως η πρόταξη της δικαιοσύνης, η ανάγκη κεντρικής εξουσίας ή η αντιμετώπιση της κακοδαιμονίας, για την οποία όμως μετά την

Επανάσταση οι ευθύνες από τους Τούρκους μετατοπίζονται στους ντόπιους άρχοντες, στις Μεγάλες Δυνάμεις και σε όσους πολιτικούς, σπουδαγμένους κυρίως στο εξωτερικό, τις υπηρετούν. Κεντρικό ζήτημα άλλωστε νομίζω για την αναγνώριση και ανάδειξη του κειμένου

υπήρξε η σοβούσα αντιπαράθεσή του με τους «ξένους». Η ελληνική ιστοριογραφία, αλλά και ευρύτερα η πολιτική συζήτηση από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, έχουν σφραγιστεί από την παρουσία των «ξένων». Κράτη, κυβερνήσεις, στρατοί, προσωπικότητες, οικονομικοί παράγοντες αποτέλεσαν κοινό στόχο μιας ποικιλώνυμης, αντιφατικής κριτικής που εκκινούσε από διαφορετικές προελεύσεις και κατέληγε συνήθως στην καταγγελία του ρόλου τους στα ελληνικά πράγματα. Οι προσεγγίσεις αυτές θέλουν τους «ξένους» να προδίδουν, να υπονομεύουν, να εκμεταλλεύονται, να εκβιάζουν το μικρό και πτωχό, πλην τίμιο και ηρωικό, ελληνικό κράτος από την ίδρυσή του. Ένας συνωμοσιολογικός, καταγγελτικός και φοβικός λόγος για τους «ξένους» καλλιεργήθηκε λοιπόν και διογκώθηκε αφήνοντας το στίγμα του στον πολιτικό, τον επιστημονικό και τον καθημερινό λόγο. Ο Μακρυγιάννης εδώ βρίσκεται στον αφρό του κύματος, καθώς θεωρήθηκε ιδανικός, άδολος εκφραστής της καταγγελίας κατά των ξένων δυναστών.

Ο καημός είναι η άλλη σταθερά που συνεισέφερε στην απογείωση του απομνημονεύματος του Μακρυγιάννη. Αν αυτό αντιπαραβληθεί με ένα άλλο θεμέλιο κείμενο του νέου ελληνισμού, τη *Διήγησι των συμβάντων της ελληνικής φυλής* του Θεοδώρου Κολοκοτρώνη, μπορούν εύκολα να επισημανθούν οι αποκλίσεις. Ο Γέρος του Μοριά, παρ' όλο που αφηγείται τα προσωπικά του βιώματα και ουσιαστικά περιορίζει τη διήγησή του στην Πελοπόννησο, μιλάει ως εθνικός αφηγητής. Σε αυτό έχει παίξει ρόλο ενδεχομένως και η διαμεσολάβηση του λόγου του από τον Γεώργιο Τερτσέτη αλλά και η εμβληματική φιγούρα του Κολοκοτρώνη που μιλάει εκ μέρους του γένους, στοιχείο άλλωστε που εξαγγέλλεται πανηγυρικά και στον τίτλο του έργου. Αντίθετα, ο Μακρυγιάννης είναι ο ιστορικός του προσωπικού καημού. Έτσι, αν ο Κολοκοτρώνης είναι η ανάταση της εξέγερσης και της εθνογένεσης, ο Μακρυγιάννης είναι το πένθος της διάψευσης των προσδοκιών, η διάχυτη και εδραιωμένη θλίψη από την κακή τροπή που πήραν τα πράγματα.

Το αίσθημα αυτό της πίκρας, της απρόσμενης ήττας που επήλθε έπειτα από μία νίκη, του αδικαιώτου αγώνα και της διάψευσης της ελπίδας που διατρέχουν το κείμενο

του Μακρυγιάννη, ήταν φυσικό να βρει υποδοχές τη δεκαετία του 1940 στους αγωνιστές της Αντίστασης, που διαβάζουν στα λόγια του Μακρυγιάννη τη δική τους περιπέτεια. Μπορεί λοιπόν ο Γ. Σεφέρης, ο Γ. Θεοτοκάς, ο Κ. Θ. Δημαράς και άλλοι αστοί διανοούμενοι να ανέδειξαν, μέσα στη φωτιά του πολέμου και μετά τη λήξη του, τον Μακρυγιάννη και το κείμενό του, αυτός όμως εγκαταστάθηκε στην καρδιά του κόσμου που είχε στρατευθεί στην Αριστερά. Οι επανεκδόσεις των απομνημονευμάτων το 1945 από τον Ι. Βλαχογιάννη, το 1947 σε επιμέλεια Λ. Πολίτη και το 1957 σε επιμέλεια Σπ. Ι. Ασδραχά, εγγράφονται νομίζω σε αυτή τη διπλή υποδοχή. Επακολούθησαν δεκάδες ανατυπώσεις. Ενδεχομένως υπήρξε μια κάποια προσπάθεια υποβάθμισης τα πρώτα χρόνια της Δικτατορίας, που επιστεγάζεται με τους εορτασμούς και τις ειδικές εκδόσεις για την επέτειο των 150 χρόνων από την Επανάσταση του 1821. Αμέσως μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας όμως, ο Μακρυγιάννης επανέρχεται θριαμβευτικά, ως η αυθεντικότερη έκφραση του δημοκρατικού φρονήματος του αγωνιζόμενου λαού. Και πάλι όμως δεν είναι μια φιγούρα κάπως απόμακρου ηγέτη, όπως ο Κολοκοτρώνης, που οδήγησε διά πυρός και σιδήρου το έθνος· είναι περισσότερο η προσωποποίηση του καημού του μέσου Έλληνα που εξαπατήθηκε από ντόπιους προδότες και βασανίστηκε από ξένους εκμεταλλευτές.

Πολλά είναι τα δείγματα της αποδοχής και των τρόπων πρόσληψης του Μακρυγιάννη στη σύγχρονη εποχή. Δρόμοι και πλατείες της Αθήνας και άλλων πόλεων φέρουν το όνομά του, αγάλματά του έχουν τοποθετηθεί σε δημόσιους χώρους, η μορφή του αποτυπώνεται σε χαρτονομίσματα και γραμματόσημα ή αναρτάται σε σχολικές αίθουσες και γραφεία πολιτικών κομμάτων, το διαδικτυο φιλοξενεί σε δεκάδες ιστοσελίδες βιογραφίες, εικόνες και αποσπάσματα από κείμενά του σε ποιητικές όσες χρήσεις, μέχρι και ειδικός ιστότοπος υπάρχει αφιερωμένος σε αυτόν (www.makrygiannis.com.gr). Από το πλήθος των αναφορών θα σταθώ σε μία μόνο μορφή της πρόσληψης του Μακρυγιάννη, που την καθιστά ευχερή το διαδικτυο και το μεράκι των ανθρώπων να το τροφοδοτούν με ποικίλο πληροφοριακό υλικό, πρόσφορο σε πολλαπλές χρήσεις και αναγνώσεις. Ο δικτυακός

τόπος www.stixoi.info, μια εθελοντικής έμπνευσης προσπάθεια όπου φιλοξενούνται οι στίχοι χιλιάδων τραγουδιών με πλήρη στοιχεία της ταυτότητάς τους, της πρώτης εκτέλεσης και των δημιουργών τους. Η αναζήτηση της λέξης «Μακρυγιάννης» απέδωσε πάνω από είκοσι τραγούδια όπου μνημονεύεται ο αγωνιστής του '21. Ανάμεσα στους στιχουργούς οι: Μάνος Ελευθερίου, Λευτέρης Παπαδόπουλος, Νίκος Γκάτσος, Γιώργος Ανδρέου, Ματθαίος Μουντές, Κώστας Χ. Μύρης, Ντίνος Χριστιανόπουλος, Κώστας Βάρναλης, και ανάμεσα στους συνθέτες: οι Μίκης Θεοδωράκης, Μάνος Λοΐζος, Νότης Μαυρουδής, Σταύρος Κουγιουμτζής, Γιάννης Μαρκόπουλος, Θωμάς Μπακαλάκος, Θάνος Μικρούτσικος και βέβαια ο Ηλίας Ανδριόπουλος, ο οποίος κυκλοφόρησε το 1979 τον δίσκο *Γράμματα στο Μακρυγιάννη*, όπου και το τραγούδι «Θα σε ξανάβρω στους μπαξέδες», το οποίο επί χρόνια λειτούργησε ως ο άτυπος ύμνος του ΠΑΣΟΚ. Τα περισσότερα από τα τραγούδια αυτά κυκλοφόρησαν την περίοδο 1970-1985, υπήρξαν πολύ αγαπητά και αναγνωρίσιμα και σηματοδότησαν ακριβώς τον οικείο Μακρυγιάννη του καημού, σημείο αναφοράς για τις πίκρες του σήμερα, αόρατο αδελφό, καταφύγιο του πονεμένου αλλά και κριτή της «νεοελληνικής πραγματικότητας». Μερικοί από τους στίχους αυτούς:

Όσα σκαλιά κι αν ανεβώ / κι όπου η καρδιά μου φτάνει / θα με κρατάει το χέρι σου / Χριστέ και Μακρυγιάννη (Μ. Ελευθερίου / Ηλ. Ανδριόπουλος).

Μπαρμπα-Γιάννη Μακρυγιάννη / δεν μας τα 'γραψες καλά. / Δες ο Έλληνας τι κάνει / για ν' ανέβει πιο ψηλά. / Μπαρμπα-Γιάννη Μακρυγιάννη / πάρε μαύρο για-ταγάρι / κι έλα στη ζωή μας πίσω / το στραβό να κάμεις ίσο (Ν. Γκάτσος / Στ. Ξαρχάκος).

Και το βράδυ βράδυ ήρθαν με τα μας / Μάρκος Βαμβακάρης με Τσιτσάνη / σμίξαν' τα μπουζούκια και ο μπαγλαμάς / με τον ταμπουρά του Μακρυγιάννη (Λ. Παπαδόπουλος / Μ. Λοΐζος)

Τέλος, η δημοφιλής στο διαδικτυο, εριστική μεμψιμοιρία που αναδύουν οι στίχοι του Ντίνου Χριστιανόπουλου, ας είναι επίλογος αυτού του σημειώματος:⁶

Καημένε Μακρυγιάννη να 'ξερες γιατί το τζάκιες το χέρι σου το τζάκιες για να χορεύουν σείκ τα κωλόπαιδα ■

¹ Σημειώνεται ότι τα τελευταία χρόνια η βιβλιογραφία έχει πλουτιστεί με νέες κριτικές αποτιμήσεις του Μακρυγιάννη και των κειμένων του. Από τις πλέον πρόσφατες εκδόσεις σημειώνουμε: Γ. Γιαννουλόπουλος, *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη. Η κατασκευή ενός μύθου από τον Βλαχογιάννη, τον Θεοτοκά, τον Σεφέρη, τον Λορεντζάτο*, β' έκδ. Πόλις, Αθήνα 2004 και Ν. Θεοτοκάς, *Μακρυγιάννης*, εκδ. Τα Νέα, Αθήνα 2010.

² Θ. Κολοκοτρώνης, *Διήγησι συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836*, επιμέλεια Τ. Γριτσόπουλος, Αθήνα 1981, σσ. 245-246.

³ Σπ. Τρικούπη, *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης*, εκδ. 3η, τ. Γ', Αθήνα 1888, ανατύπωση, σσ. 86-87, 131, 164-165 και τ. Δ, σσ. 46, 55, 58-59, 105-106.

⁴ Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας ή ο Ιερός αγών των Ελλήνων*, Αθήνα 1976 (α' έκδ. Αθήνα 1873), σσ. 440 και 458, 513, 531, 574-575, 590.

⁵ Ν. Κασομούλης, *Εθνυμύματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων 1821-1833*, επιμ. Γ. Βλαχογιάννης, τ. 2, Αθήνα 1940 (επανεκδόση Αθήνα 1998), σ. 47 κ.λπ.

⁶ Δυο παρατηρήσεις για την τύχη του ποιήματος. Η πρώτη: το ποίημα μελοποίησε ο Σταύρος Κουγιουμτζής και το περιέλαβε στο δίσκο «Μικραίνει ο κόσμος» που κυκλοφόρησε το 1982. Ο τελευταίος στίχος όμως έχει αλλάξει: «τα κωλόπαιδα», μετατράπηκαν σε «παιδιά μας»... Η δεύτερη: οι στίχοι του Χριστιανόπουλου αναπαράγονται συχνά στο διαδικτυο σε blogs και ultra πατριωτικά sites, όπου ελεεινολογείται η κατάσταση της σημερινής Ελλάδας και η νεολαία που έχει πάρει διαζύγιο από «τους κείνων ρήμασι». Η άκριτη αναπαραγωγή πληροφοριών και φράσεων εν είδει γνωμικών και ρήσεων γενικής χρήσεως, ακόμη και όταν πρόκειται για κουταμάρες, είναι από τα χαρακτηριστικά του διαδικτυο. Οι θασώτες, για παράδειγμα του ποιήματος, δεν έχουν προσέξει ότι δεν είναι πρόσφατο. Είχε περιληφθεί στη συλλογή *Ο μπουφές* (εγώ το είδα σε επανέκδοση του 1979 στον τόμο *Μικρά Ποιήματα* από τη Διαγώνιο)· λίγο αργότερα τα «κωλόπαιδα», χόρευαν στη Νομική και το Πολυτεχνείο... Τότε όμως τους έλεγαν «αλήτες».